Niets anders zijn wij dan schimmen of schaduw.

Sophokleswedstrijd 2012: toelichtingen voor de jury

Aias 114-133 (ed. Lloyd-Jones - Wilson, OCT 1990 > Loeb, 1994)

1. Korte situering

De *Aias*, wellicht de oudste bewaarde tragedie van Sophokles, is zowel in het onderwijs als op het toneel een van zijn minder populaire stukken. Het is nochtans een boeiend werk, en het sluit aan bij bekende(re) teksten: de personages en de setting zijn Homerisch; de thematiek doet onder meer denken aan die van de *Antigone*.

Het stuk speelt bij Troje, kort na Achilleus' dood. Er was een twist ontstaan over de vraag wie de beroemde wapens van de grote held (zo prachtig beschreven in *Ilias* 18) mocht overnemen: de strijd ging tussen Aias en Odysseus. De legeraanvoerders, de Atriden, beslisten in het voordeel van Odysseus, tot grote woede van een verbitterde Aias. Dat is de voorgeschiedenis.
De tragedie zelf valt uiteen in twee delen. Het eerste speelt zich af voor Aias' tent. De godin Athena treedt op in de proloog. Als beschermgodin van Odysseus heeft zij Aias tijdelijk met waanzin geslagen, en in die toestand van zinsverbijstering heeft hij een kudde vee afgemaakt, in de illusie dat hij een groep Grieken doodde. Opnieuw tot bezinning gekomen, beseft hij wat hij echt gedaan heeft. Omdat hij niet kan leven met de schande, wil hij zelfmoord plegen. Zijn soldaten en zijn lief Tekmessa weerhouden hem ervan. Eer en schande, daarrond draait het hier. En rond de vraag of een held voor zichzelf dan wel voor zijn vrienden en geliefden leeft.
De scène verandert – een zeldzaamheid in het antieke drama: het tweede deel speelt zich af op het strand. Daar stort Aias zich toch op zijn zwaard. Ook de thematiek verschuift: in de laatste scènes wordt gediscussieerd over de vraag of Aias, die zo vijandig was geworden tegen het Griekse leger, wel een begrafenis verdient. Agamemnon vindt van niet en verzet zich tegen een begrafenis, maar na bemiddeling van Odysseus – precies de man die door Aias het ergst werd gehaat – krijgt de dode held toch de laatste eer: zijn halfbroer Teukros zal hem begraven.

Het wedstrijdfragment is het slot van de proloog.
Die opende met een dialoog – typisch Sophokles – tussen Athena en Odysseus. Ze bevinden zich zoals gezegd voor de tent van Aias. De godin vertelt wat er gebeurd is, en roept Aias naar buiten om verder de spot met hem te drijven ("het prettigste vermaak is leedvermaak", v. 79). Dat wil ze doen in het bijzijn van Odysseus, dus maakt ze hem eerst onzichtbaar: de homerische epen zijn nooit ver weg in deze tragedie. Aias, hier nog steeds waanzinnig, vertelt aan Athena dat hij Odysseus nog niet heeft vermoord, maar hem in de tent heeft vastgebonden, om hem eerst nog gruwelijk te folteren. De godin spoort hem aan dat dan maar te gaan doen...

Bij de tekstverklaring wordt hier en daar verwezen naar de zeven Nederlandse vertalingen die op deze site te vinden zijn, zie 'Waaier van vertalingen'. Van Lier, van IJzeren en van Dolen zijn in jambische zesvoeters, De Waele en Pieters in jambische vijfvoeters, Boonen in flexibele jambische verzen (met vijfvoeters als basis), Koolschijn-Sicking in vrije verzen maar ook duidelijk gebaseerd op jamben. Metrisch zijn alle Nederlandse vertalingen van de voorbije zestig jaar opvallend gelijkaardig, maar taal, stijl en woordkeuze zijn natuurlijk wel erg verschillend.

2. Tekst en toelichtingen (Een doorlopende tekst staat ook elders op deze site.)

Ἀθήνα
σὺ δ᾽οὖν - ἐπειδὴ τέρψις ἥδ', <ἐν> σοὶ τὸ δρᾶν -
χρῶ χειρί, φείδου μηδὲν ὧνπερ ἐννοεῖς. 115

σὺ δ᾽οὖν: 'vooruit dan maar' of zoiets (in woordenboekvertaaltaal: 'welaan dan', 'welnu')
τέρψις ἥδ', <ἐν> σοὶ τὸ δρᾶν: het enige tekstkritische probleem in deze passage; de manuscripten lezen τέρψις ἥδε σοὶ τὸ δρᾶν, wat syntactisch problematisch is, maar kan geïnterpreteerd worden als "aangezien het jouw genoegen is dit te doen" – zo lezen alle Nederlandse vertalingen. De wedstrijdtekst volgt een conjectuur van Jackson, die syntactisch correcter is, en een licht afwijkende betekenis oplevert: "als dit jouw verlangen is, is het aan jou om te handelen". Strikt genomen wordt verwacht de opgegeven teksteditie te volgen, maar ik zou soepel zijn. (Zeker omdat Lloyd-Jones en Wilson naar mijn smaak vaak te snel zijn met conjecturen.)
χρῶ χειρί: klankspel, dat nog wordt voortgezet in volgend vers met χωρῶ
φείδου: hier 'afzien van', 'zich ervan weerhouden' (Van IJzeren vertaalt "bespaar hem niets", wat de bekendere betekenis van φείδομαι behoudt, maar syntactisch niet klopt. Vergelijk ook Boonens "En spaar je verbeelding niet", inhoudelijk correcter.)

Αἴας
χωρῶ πρὸς ἔργον· τοῦτο σοὶ δ᾽ἐφίεμαι,
τοιάνδ᾽ ἀεί μοι σύμμαχον παρεστάναι.
(Aias gaat zijn tent terug binnen)

ἐφίεμαι: 'vragen, verlangen, opdragen, bevelen' – eerder misplaatst van toon tegenover een godin, maar de keuze voor een vertaling bepaalt hoe sterk dit naar voren komt (vergelijk Pieters, Koolschijn en van Dolen).
παρεστάναι: 'terzijde staan' – de tragische ironie is wel zeer wrang in dit vers

Ἀθήνα
ὁρᾷς, Ὀδυσσεῦ, τὴν θεῶν ἰσχὺν ὅση;
τούτου τίς ἄν σοι τἀνδρὸς ἢ προνούστερος
ἢ δρᾶν ἀμείνων ηὑρέθη τὰ καίρια; 120

v. 118: sommige andere edities (bv Stanford) zetten een punt, en beschouwen dit vers als een mededelende zin: zo ook de vertalingen van van Lier, Boonen en van Dolen. Beide kunnen, maar ik zie geen reden om af te wijken van de wedstrijdtekst. Een vraag dus.
τούτου: ml., bij τἀνδρὸς (nl Aias), genitief na comparatieven προνούστερος en ἀμείνων; de kwaliteiten van Aias zijn hier zowel intellectueel (vooruitziendheid) als praktisch (sterk in het stellen van de gepaste daden: καίρια), beide in scherp contrast met zijn huidige toestand en daden.
σοι... ηὑρέθη: *dativus ethicus* zou ik denken, maar Odysseus lijkt het sterker op te vatten: zie het eerste woord van zijn antwoord, ἐγὼ. Sommige vertalers kiezen voor de sterke betekenis (bv Koolschijn "Vond u ooit..."), andere voor de zwakke (bv Pieters "Wie vond men..." of van Dolen "Ooit sprak geen mens..."). Het Nederlands laat nochtans toe eenzelfde ambivalentie te behouden als het Grieks: door 'je' te gebruiken laat je in het midden of 'men' dan wel 'jij' bedoeld wordt. 'Had je iemand kunnen vinden die...'

Ὀδυσσεύς
ἐγὼ μὲν οὐδέν᾽ οἶδ᾽· ἐποικτίρω δέ νιν
δύστηνον ἔμπας, καίπερ ὄντα δυσμενῆ,
ὁθούνεκ᾽ ἄτῃ συγκατέζευκται κακῇ,
οὐδὲν τὸ τούτου μᾶλλον ἢ τοὐμὸν σκοπῶν.
ὁρῶ γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν ὄντας ἄλλο πλὴν 125
εἴδωλ᾽ ὅσοιπερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν.

Odysseus negeert de triomfantelijke toon van de godin, en bekijkt Aias als een mede-mens: bij hem geen *Schadenfreude*
ἐγὼ μὲν: de meeste commentaren beschouwen μὲν hier als een versterking van het voorafgaande voornaamwoord, en zien het niet in paar met δέ - er is zeker geen tegenstelling
οὐδέν᾽ = οὐδένα, ml.
ἔμπας: 'toch, hoe dan ook' – de toegevende betekenis wordt versterkt door het meteen volgende καίπερ + part; de paradox wordt nog benadrukt door begin- en eindwoord van het vers: <u>δύστ</u>ηνον (ongelukkig) en <u>δυσ</u>μενῆ (vijandig)
ἄτη: 'verblinding' of 'waanzin', een sterk beladen woord, zeer toepasselijk in deze context
συγκατέζευκται: zeldzaam woord, met dat dubbele prefix; Koolschijn behoudt het beeld van het juk dat je erin kunt terugvinden ("gebukt onder een vreselijk juk")
τὸ τούτου ... τοὐμὸν onderverstaan 'situatie, lot' – of abstract voor concreet: hem ... mezelf
125-6 verklaren het medelijden (οἶκτος) dat Odysseus voelt via een veralgemenend beeld dat wel vaker voorkomt in de Griekse literatuur – zie de titel van dit jurycommentaar; vooral hier is het contrast groot met de triomfantelijke Athena die in 118 op de macht van de goden wijst: als het erop aankomt beseft Odysseus dat hij aan de kant staat van zijn menselijke vijand, eerder dan aan die van zijn goddelijke bondgenoot
κούφην: 'licht, luchtig, ijl'

Ἀθήνα
τοιαῦτα τοίνυν εἰσορῶν ὑπέρκοπον
μηδέν ποτ᾽ εἴπῃς αὐτὸς εἰς θεοὺς ἔπος,
μηδ᾽ ὄγκον ἄρῃ μηδέν᾽, εἴ τινος πλέον
ἢ χειρὶ βρίθεις ἢ μακροῦ πλούτου βάθει. 130
ὡς ἡμέρα κλίνει τε κἀνάγει πάλιν
ἅπαντα τἀνθρώπεια· τοὺς δὲ σώφρονας
θεοὶ φιλοῦσι καὶ στυγοῦσι τοὺς κακούς.

Athena's laatste woorden in de tragedie: alvast *haar* moraal van het verhaal
ὑπέρκοπον (bij ἔπος): arrogant (zoals Aias in zijn verblinding was in vv. 117-8)
ὄγκον: 'gewicht, gewichtigdoenerij': in dit en volgende verzen staan verschillende metaforen die met gewicht en wegen te maken hebben: βρίθω = 'zwaar zijn, beladen zijn met, zwaarder wegen dan, overtreffen'; κλίνω zou kunnen verwijzen naar het beeld van de weegschaal (zie vertaling van Dolen). Ook πλούτου βάθει is een metafoor. Sophokles is bekend om zijn beeldspraak: in deze sowieso gewichtige verzen kan daar in vertaling best iets van bewaard blijven.
ὡς: hier voegwoord, 'want'
σώφρονας: het adjectief en het werkwoord (σωφρονεῖν) komen verschillende keren terug in de *Aias*: één van de thema's van deze tragedie is de vraag wat het betekent om σώφρων te zijn. Niet makkelijk te duiden, niet makkelijk te vertalen (vertalers: 'evenwichtig, die zichzelf beheerst, wijs, wie zijn plaats kent, bescheiden'). Idem voor κακούς.

3. Geraadpleegde commentaren

P.J. Finglass, Sophocles: Ajax (Cambridge Classical Texts and Commentaries) Cambridge 2011

J. Hesk, Sophocles: Ajax (Duckworth Companions to Greek and Roman Tragedy) London 2003

R.C. Jebb, Sophocles. The Plays and Fragments with critical notes, commentary, and translation in English prose. Part VII. The Ajax. Cambridge 1896 [Amsterdam 1967]

J.C. Kamerbeek, The Plays of Sophocles. Commentaries. Part I. The Ajax. Leiden 1953

W.B. Stanford, Sophocles, Ajax, edited with Introduction, Revised Text, Commentary. London 1963

4. Over de jurering (ongewijzigd tegenover vorige jaren)

Zoals steeds worden de kopijen over twee groepen (van naar verwachting elk 4 of 5 juryleden) verdeeld voor een eerste verbeterronde. Wie een ernstige fout meent vast te stellen, meldt dat aan de hele groep, die eventueel tot (op de kopij te motiveren) uitsluiting beslist. Bij betwisting wordt de fout voorgelegd aan de juryvoorzitter, die ook de andere groep op de hoogte brengt van de discussie. Na de eerste ronde worden de beste kopijen (wellicht een vijftal) uit elke groep ook nog eens door de andere groep gelezen en beoordeeld. De twee punten samen leveren het eindresultaat op.

In de groepen stel ik voor dat elk jurylid een cijfer op 20 geeft, als volgt samengesteld:

- een cijfer op 10 als globale beoordeling van de vertaling *als Nederlandse tekst*, dus zonder met het origineel te vergelijken: in welke mate is dit "verzorgd en vlot leesbaar Nederlands, met respect voor de toon en de sfeer van de tekst"? Wordt er een coherent register gehanteerd, of zijn er stijlbreuken? Is de tekst helder en begrijpelijk voor wie het Grieks niet voor zich heeft? Is deze tekst als toneeltekst te gebruiken? Maakt hij gebruik van poëtische middelen?
- een cijfer op 10 op basis van een *vergelijking met wat er in het Grieks* "eigenlijk staat": zie daarvoor onder meer de toelichtingen bij de tekst, hierboven. Voor dit onderdeel zijn de Griekse verzen de voorbije jaren verdeeld over de verschillende juryleden. Ik stel voor dit opnieuw te doen.

De totaalscore op 100 is gewoon de som van de quoteringen van de vijf juryleden (en als er geen vijf zijn, oefenen we ons regeltje van drie). Belangrijker dan overeenstemming tussen de verschillende beoordelaars is dat ieder voor zich coherent blijft bij de beoordeling. Voor of bij de aanvang van de jurering even een 'checklist' opstellen kan daarbij helpen.
En ten slotte: aangezien het om een relatieve beoordeling gaat (we moeten 'gewoon' de beste inzendingen selecteren) kunnen we erg uiteenlopende cijfers geven, en het hele spectrum van 0 tot 10 gebruiken. Niet om klassen te "buizen", wel om duidelijker te onderscheiden tussen gewoon, goed en erg goed.

Kristoffel Demoen